

Odkud - kam?

Přední východ v neolitu

Tisíce let trvalo, než se na Předním východě v kultuře člověka zformovaly všechny složky „neolitického balíku“. Tisíce let trvalo než se proces domestikace plodin, zvířat a člověka vymanil z hranic Úrodného půlměsíce. Tento vývoj je těžké sledovat. Odehrával se nepravidelně na rozsáhlém území, kde se život stěhoval s člověkem po sídlištních pahorcích, když byly okolní zdroje vyčerpány.

Těžko se hledají příčiny záměrného vytváření zdrojů obživy, ale jisté je, že k osvojování nových způsobů obživy měl člověk mnohem větší možnosti než později například kdekoli v Evropě. Důvodem byla přítomnost divokých druhů rostlin a zvířat, které byly člověku po ruce. Nemohl se od nich odloučit, ani kdyby chtěl. Naopak, bylo důležité umět jich využít.

V těchto oblastech nebylo problémem si těmito novými zdroji po dlouhou dobu jenom přilepšovat k tradiční stravě lovců a sběračů. Bylo možné jen postupně začleňovat do lidské kultury nové způsoby zpracování plodin v potravu, nové způsoby konstrukce obydlí nebo jiné nástroje vytvářené i broušením vhodného kamene třeba do tvaru seker nebo nádob. Vše probíhalo až k nerozeznání plynule. Uvnitř pomyslného Úrodného půlměsíce na území dnešního Iránu, Iráku, Izraele, Jordánska, Libanonu, Sýrie a Turecka bylo možné využívat divoce rostoucích obilnin a divokých zvířat. Nutnost řešit případný nedostatek potravy člověka jen pozvolna tlačila k novým řešením zdrojů obživy. Divoké se jen těžko odlišuje od domestikovaného, obtížně je odlišitelný skutečně usedlý způsob ži-

vota v nejstarších vesnicích, pozdější hliněné nádoby měly řadu dostačujících předchůdců z kamene, nepálené hlíny nebo organických materiálů.

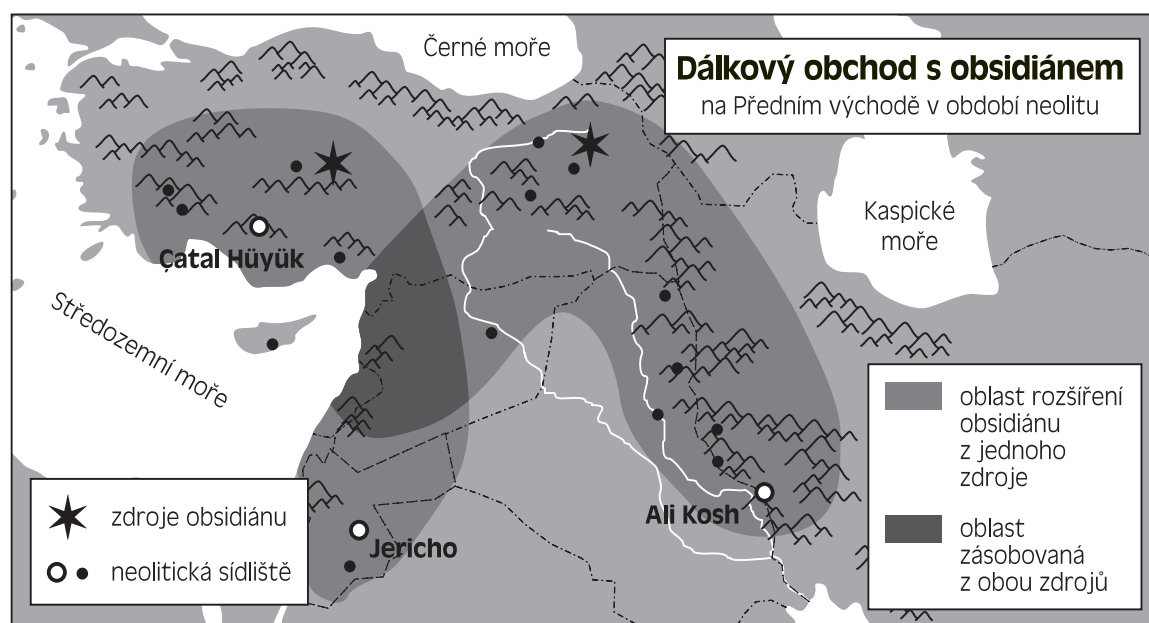
I mezi tak ranými společenstvími lidí musela existovat migrace. Dokládají to opuštěné lokality, které byly znovu osídleny až po stovkách let. Dokládá to i rozptýl surovin po lokalitách Předního východu, který nemůže být jen výsledkem směny. Alespoň menší množství rodin nebo jednotlivců muselo putovat mezi sídlišti ve snaze nabídnout za půdu něco nového a neobvyklého, třebaže ne vždy účelného. Jinak by nedošlo k určité jednotě při vytváření artefaktů značné umělecké hodnoty. Ty se těžko mohly stát předmětem obchodu. S ideami člověk neobchoduje, ale předává je přímým osobním kontaktem.

Pokud chtěl někdo dospět k novým výrobkům a nezískávat je pouze směnou, musel znát způsoby výroby a zacházení s nimi. Pokud šlo o předměty běžné potřeby, bylo nutné znát zdroje surovin a způsoby jejich přípravy. Jejich velké množství by pouhá směna nezajistila. I „know how“ se mohlo stát předmětem směny, ale některé procesy osvojení novým činnostem nejsou jednorázové. Předání zkušenosti by vyžadovalo delší čas. V případě zacházení s domestikovanými plodinami nejméně jeden cyklus setby, sklizně a uskladnění.

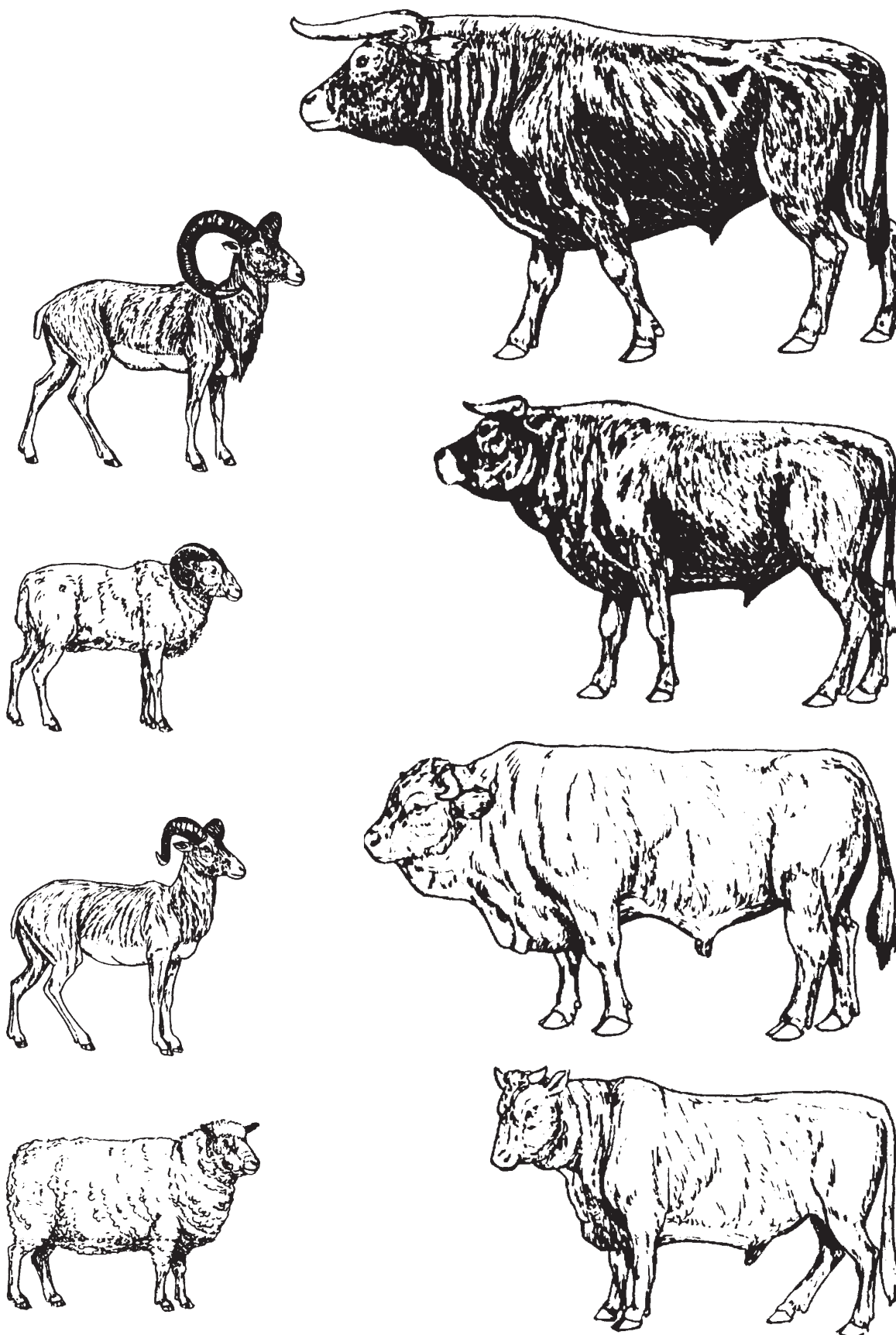
Ano, na Předním východě všechny tyto znalosti padaly více na „úrodnou půdu“. Na mnoha místech měli místní usedlíci vlastní zkušenosti se zacházením s plodinami a zvířaty, s uchováváním potravinových zdrojů, s výrobou nástrojů vhodnějších k užívání v každodenním životě. Tento vlastní dostatek mohl být důvodem nezávislosti a osobité cesty, což řada sídlišť dokládá.

Podívejme se na konkrétní doklady nastíněných jevů.

Podobně jako v jiných částech světa byl i na Předním východě **obsidián** používán k výrobě ostrých štípaných nástrojů. Toto černé průsvitné vulkanické sklo

Obr 1.1 Rozšíření obsidiánu na Předním východě (podle Price-Feinman 1993, 200). ■

Obr. 1.2 Porovnání změny velikosti vybraných druhů zvířat v jejich divoké formě, v neolitu, v době železné a v současnosti (ovce, hovězí dobytek). Nárůst velikosti v moderní době oproti prehistorickým druhům je dán šlechtěním (podle Uerpman 1990, Abb. 9, 10). ■

je dostupné na málo místech a většina jeho zdrojů je známa, protože jsou vzácné. Vlastnosti kamene jsou specifické podle zdroje a podle nich je možné ložiska vystopovat. Většina obsidiánu na Předním východě pochází z Anatólie v Turecku a z Arménie. Informace o množství sopečného skla na raně neolitických sídlištích nám dávají možnost předpokládat směr a intenzitu směny. Sídliště v Levantě obvykle obsahují obsidián z Anatólie, zatímco v pohoří Zagros byl používán arménský obsidián. Procentuální zastoupení obsidiánu mezi ostatními surovinami k výrobě štípaných nástrojů (většinou je to pazourek) dokládá, že v dosahu zdrojů byl obsidián používán ve velké míře, zatímco ve vzdálených oblastech se ho vyskytuje jen malé množství. Například v Jerichu, vzdáleném asi 700 km od zdrojů v Anatólii, je to jen 1 % a podobné množství obsidiánu je i v Ali Kosh, které je vzdáleno 800 km od arménských ložisek. Naopak anatólská lokalita Çatal Hüyük se zřejmě díky směně obsidiánu stala prosperujícím centrem. Zdroje sopečného skla se nacházejí ve vzdálenosti přes 100 km, což umožnilo vyrábět z něho většinu nástrojů. Nalezen byl ve velkém množství i výrobní odpad a surovina.

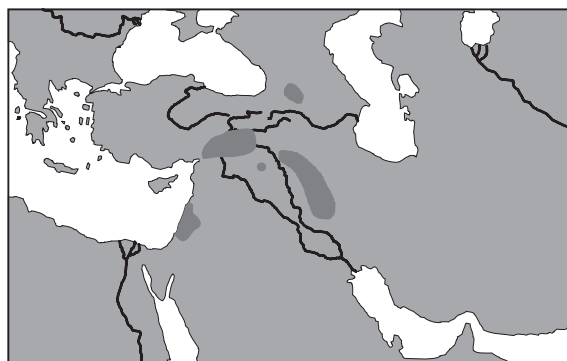
Pokud bychom měli možnost sečíst jenom množství obsidiánu na předovýchodních raně neolitických lokalitách, nepočítaje do toho ostatní méně poznané suroviny, došli bychom zřejmě k obrovské hmotnosti, kterou muselo přemístit nezanedbatelné množství lidí. Lidí, kteří byli ve vzájemném kontaktu a kteří dobře vnímali kulturu jiných oblastí, ne však jako zcela cizí.

Zajímavé je, že oba zmíněné zdroje obsidiánu leží mimo území Úrodného půlměsíce. Hranice tohoto pomyslného geografického útvaru však nejsou pevně dané. Tvoří je totiž území zjištěného výskytu divokých forem rostlin a zvířat, která byla později domestikována - tj. kozy, ovce, prase a hovězí dobytek. Mnohé z nich byly i mimo tuto oblast. Mezi lovnými zvířaty se objevovaly gazely, jeleni, ptáci, ryby, divoká kočka, zajíc, šakal, medvěd a kuň.

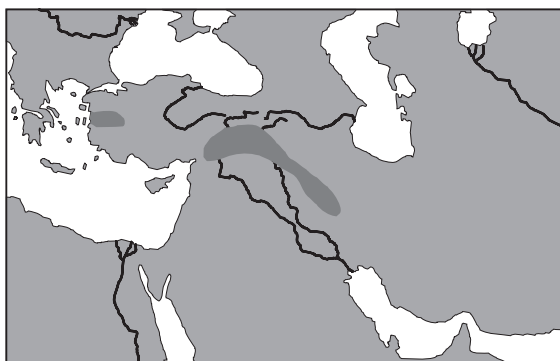
Zřetelné rysy domestikace se na **zvířatech** mohly projevovat až po delší době a na jejím počátku nemusely být patrné. Domestikované druhy jsou obecně menší než divoké, často se mění tvar rohů, mikrostruktura kostí, ale i dnes již těžko zjištěitelné ukazatele, jako je změna jejich chování nebo množství masa, mléka nebo vlny.

Paleozoolog Brian Hesse z alabamské univerzity zkoumal, zda se kosti na předzemědělské lokality v pohoří Zagros v západním Iránu dostaly jako součást úlovků nebo chovaných zvířat. Rozdíl v přístupu spočívá v tom, že pastevec zabíjí mladší kusy, kdežto lovená zvířata jsou zabita podle příležitosti, tedy mladé i staré kusy. A skutečně, rozdíl se podařilo zjistit. Až do 8. tisíciletí BC se mezi kostmi ovčí, koz a jelenů objevují starší zvířata, ale později jsou doloženi mladší jedinci.

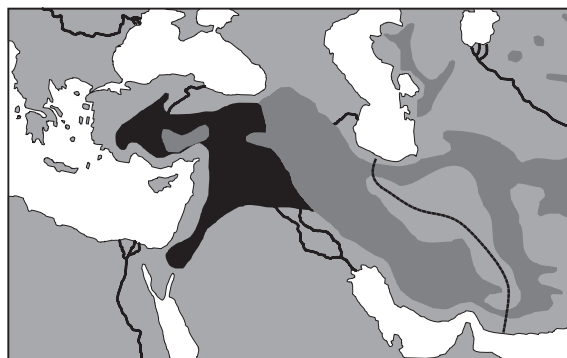
Na malém tellu Ganj Dareh s rozsahem 1 ha vysoko v pohoří Zagros byly v jeho raně neolitických vrstvách v hloubce 8 m zjištěny hliněné cihly. Sloužily ke stavbě obydlí, ale ještě za vlhka v průběhu jejich výroby do nich otiskly svoje kopýtko ovce

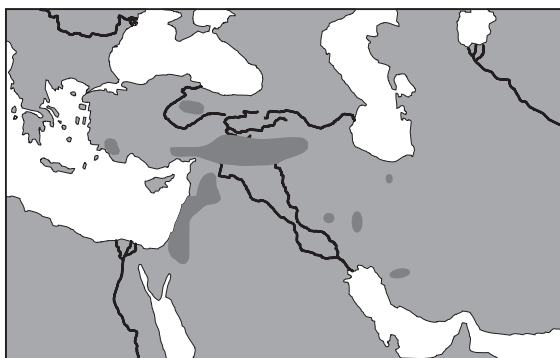
■ dnešní rozšíření **pšenice dvouzrnky**

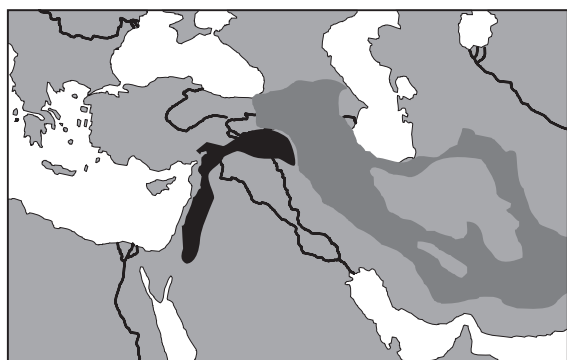
■ dnešní rozšíření **pšenice jednozrnky**

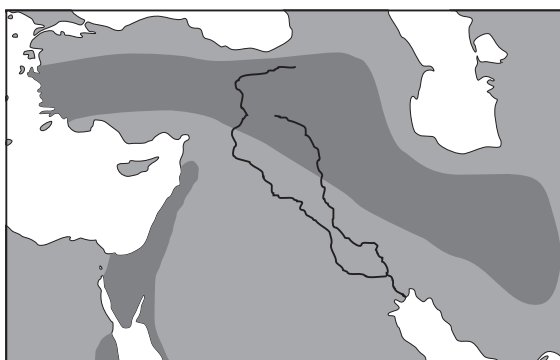
■ dnešní rozšíření **divoké ovce**
■ v prehistorii rozšíření i na těchto územích

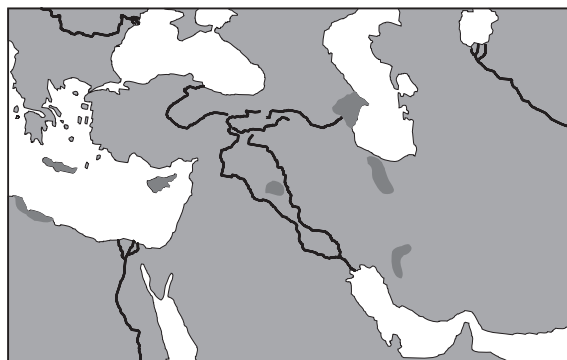
■ dnešní rozšíření **divoké čocky**

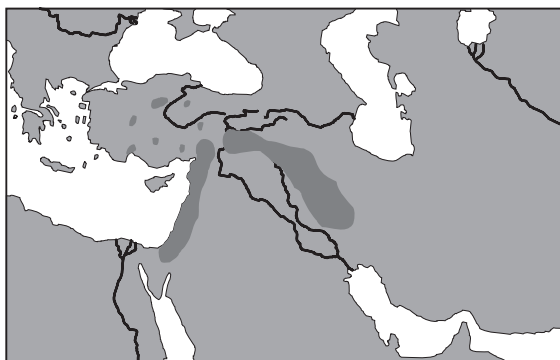
■ dnešní rozšíření **divoké kozy** (dle Uerpman 1990)
■ v prehistorii až k pobřeží Středozemního moře

■ prehistorické rozšíření **divoké kozy**
(dle Price-Feinman 1993, 312)

■ dnešní rozšíření **divokého ječmene**

■ dnešní rozšíření **divokého hrachu**

Obr. 1.3 Výskyt divokých druhů rostlin a zvířat na Předním východě (podle Uerpman 1990, Price-Feinman 1993. ■)

a kozy. Bez pochyby tedy muselo jít o domácí zvířata. Mezi nalezenými hojnými kostmi zvířat dominují mladí kozli a tento druh převyšuje počet ovčí poměrem 6 : 1.

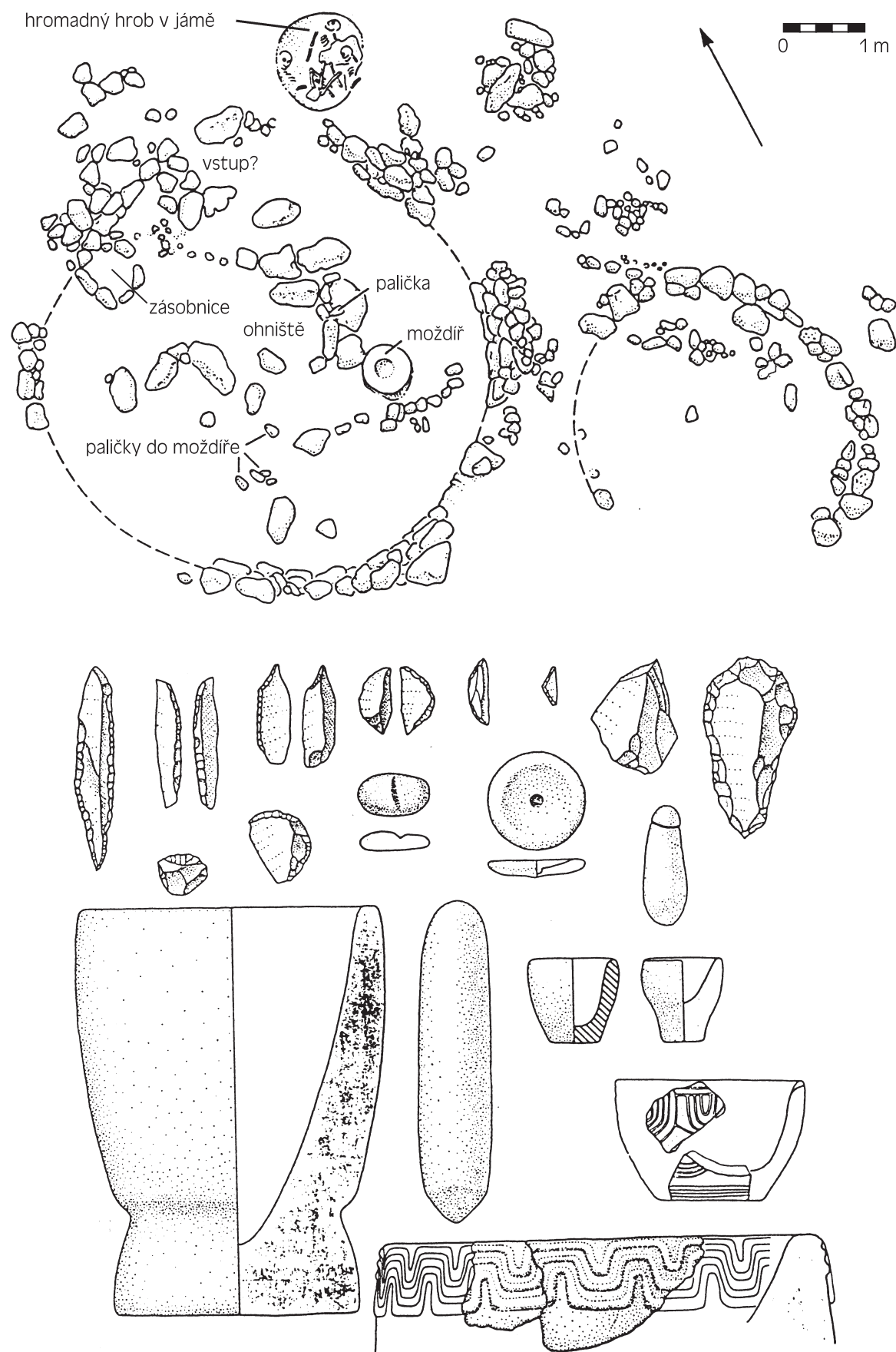
Zajímavé informace poskytuje syrská lokalita Abu Hureyra před 11 000 lety osídlená lovci a sběrači. Ti ve velkém lovili gazely. Doloženy jsou staré, dospělé i právě narozené kusy, chybí však věk mezi narozením a dospělostí. Jev je interpretován tak, že nenalezené kusy byly každoročně zabíjeny na přelomu dubna a května zřejmě na jiné lokalitě, když gazely na počátku léta migrovaly na sever. K jejich lovu se předpokládají blíže neznámé speciální techniky, možná ohrady nebo série jam. To v každém případě dokládá už v tomto období zásahy člověka do fungování divokého stáda nebo stád.

Lov však nebyl efektivní navždy. Kolem 6500 BC počty gazel klesly na méně než 20 % a náhradním řešením mohla být domestikace ovčí a koz, které mohly být zabíjeny v průběhu celého roku. Právě od tohoto období jejich počty na sídlišti stouply na 80 % z celkového počtu dochovaných zvířecích zbytků. Bylo to 3500 let po osídlení lokality a 1500 let od počátku domestikace rostlin na zdejším sídlišti.

V minulosti i současnosti Předního východu jsou doloženy divoké druhy **rostlin** domestikovaných už od 8. tis. BC. Je to pšenice jednozrnka a dvouzrnka, dvouřadý ječmen, žito, oves, čočka, hrách. Zdá se, že divoká pšenice dvouzrnka byla omezena na jižní oblast Levanty, poprvé snad byla domestikována v údolí řeky Jordánu. Jednozrnka se v divoké formě relativně hojněji vyskytuje v severní a východní části oblasti, domestikována však asi byla na jihu Turecka. Divoký ječmen roste v celé oblasti Úrodného půlměsíce. Využívány však byly i fíky, grepy, pistácie.

Paleobotanik Jack Harlan se zabýval při výzkumech v jižním Turecku v 60. letech využitelností divoké pšenice jednozrnky. Ukázalo se, že je výživnější než současné pšenice pěstované v USA. Prostým trháním klasů získal za hodinu více než kilogram zrna a s použitím srpů ještě mnohem větší množství. Odhadl, že tříčlenná rodina by obživu na celý rok získala již za tři týdny. To vyvolává otázku, proč tedy bylo obilí domestikováno?

Pravděpodobných důvodů je několik. Především divoké obilí neroste ve všech oblastech Předního východu. To mohlo být důvodem k jeho přemísťování. Archeologicky doložené předměty (srpy, drtidla) a objekty (zásobní jámy, prostory k pražení) sloužící ke sklizni a skladování rostlin však samy o sobě nedokládají jejich domestikaci. Podle paleobotanika Gordona Hillmana z londýnské univerzity ani prostá sklizeň neměla hlavní vliv na genetickou strukturu nebo morfologii obilovin. K tomu mohlo dojít až při výběrové sklizni a dalších pěstitelských technikách, kdy byly záměrně vybírány některé vlastnosti pšenice. Podle Hanse Helbaeka je jednou z podstatných vlastností domestikace ztráta schopnosti přirozeného vysemenění. To u divoké formy zajišťují křehké klasy, ze kterých se zrno může dobře uvolnit. Pluchy pak chrání pevně zrno až do dalšího růstového období. Obě tyto vlastnosti jsou opačné proti požadavkům člověka. Ten potřebuje v klasu pevně usazená zrna sklízet až svým přičiněním a pluchy naopak odstranit bez pražení.

Obr. 1.4 Ain Mallaha, půdorys obydlí a vyráběné artefakty - štípané nástroje, broušené předměty a kamenné nádoby (podle Price-Feinman 1993, 195). ■

Jisté je, že na mnoha místech Předního východu se člověk s těmito vlastnostmi obilovin mohl seznámit. Ani jejich případné šíření v domestikované formě mu již tedy nemohlo být zcela cizí.

Pokusme se o rámcový přehled vývoje směřujícího k neolitu na Předním východě. Příznivé podmínky vznikly oteplováním na konci pleistocénu. Podle pylových diagramů z jezera Zeribar v Iránu byla v období 14 až 11 000 BC studená step postupně nahrazována savanou. Na ní rostly duby a pistácie a na horských úbočích a planinách se rozšířily obiloviny. Oteplování anatolské plošiny mělo snad určité zpoždění. V některých oblastech lovecký způsob života přetrval až do doby kolem 6000 BC.

Neolitizace začala až o tisíc let později v Sýrii a Palestině. Nejstarší vesnice se objevují v natufské kultuře mezi 10 000 a 8300 BC. Jsou rozptýleny od středního Eufratu k deltě Nilu a pravděpodobně i v Anatolii (Çatal Hüyük). Používaly se štípané mikrolitické nástroje, ale jsou již doloženy i srpové čepele, drtidla na obilí a kamenné nádoby. Broušení kamene se využívalo jen ojediněle a to k výrobě ozdob. Jako obydli byly ještě využívány přírodní úkryty - před jeskyněmi byly postaveny zdi z velkých balvanů (El Wad) nebo byly stěny přitesány (Nahal Oren) - ale jsou doložena i sídliště pod širým nebem. Tvoří je domy kruhového půdorysu. Dobrým příkladem je **Ain Mallaha** na jezeře Huleh.

Lokalita se nachází v horní části řeky Jordánu na území Izraele. Výzkumem Jeana Perrota v letech 1955 - 1973 zde byly zjištěny tři navazující vrstvy se zbytky stálých osad. Celé sídliště zaujímalou plochu asi 2000 m² a mělo snad 200 až 300 obyvatel. Ve všech vrstvách byly odkryty domy kruhového půdorysu o průměru 3 až 8 metrů. Jejich vchody byly otočeny ze svahu směrem k vodě.

Obydli byla sevřena těsně k sobě, ale mezi nimi byla ponechána volná plocha se zásobními jámami. Kamenné základy domů byly dochovány do výšky téměř jednoho metru. Uvnitř se dochovaly jámy po středových kulech, které mohly podpírat nejpravděpodobněji kónickou střechu. Výbavu interiérů tvořila kameny obložená ohniště a skřínky. Do podlahy byla občas zapuštěna drtidla na obilí a moždíře.

Důležitým zdrojem obživy bylo jezero, což dokládají nalezená závaží k rybářským sítím. Velký počet kazů na zubech obyvatel vesnice však dokládá i značnou konzumaci karbohydrátů z obilovin. I srpové čepele naznačují, že divoké obilí mělo významnou roli v obživě. Doložen byl divoký ječmen a mandle. Mezi zvířecími kostmi se dochovaly zbytky divokých prasat, tří druhů jelena, divoké kozy, divokého tura, koně a gazely, která byla nejpočetněji zastoupeným druhem. Vyskytují se však i ryby, ptáci a želvy.

Obyvatelé Ain Mallahy vybrušovali z kamene desky, misky, paličky a moždíře. Mnohé z nich byly vyzdobeny geometrickými prvky. Z vápence byly vyřezávány lidské postavy, hlavy se stylizovanými obličejí a želvy. Mezi nástroji převládala štípaná industrie (nalezeno přes 50 000 kusů), ale z kostí se vyráběla i šídla, jehlice, jehly a rybářské háčky.

Lidé byli pohřbíváni dvěma způsoby. Buď byly jednotlivé pohřby uloženy pod podlahou domů a zaklopeny kamennou deskou. Nebo, a to byla většina z 89 nalezených hrobů, byly uloženy mimo obydlí v jamách, často i ve starých zásobnících. Často se vyskytuje červené barvivo, ale milodary jsou vzácné. V jednom hrobě byly přidány čtyři rohy gazely, v jiném byl uložen starý muž se štěnětem. Vzácné jsou mušle ze Středozemního moře a závěsky ze zeleného kamene syrského původu.

Podobné vesnice jsou doloženy i v Négrevu (Rosh Horesha, Rosh Zin), v údolí Jordánu (Jericho) a na středním Eufratu (Mureybet, Abu Hureyra). Východněji je známa jen vesnice v Zawi Chemi Shanidar na horním Tigridu. Obyvatelé těchto sídlišť se živili jen lovem ovcí a gazel a sběrem široké škály zdrojů. Všechny lokality se totiž nacházejí na rozhraní ekologických zón, v nížinách i na úpatích hor, na březích jezer a řek. To zřejmě umožnilo stálé osídlení těchto sídlišť.

Nové turecké a německé výzkumy naznačují, že už v předkeramickém období (PPNA/B), asi před 10 tisíci lety, se formovalo významné kulturní centrum v Anadolii. Archeologicky nejnapadnějším jevem jsou první monumentální stavby, jakési svatyně s vápencovými stélami, reliéfy a soškami. První lokalita tohoto typu, Nevalı Çori, je v současné době už prozkoumána a zatopena přehradou na Eufratu, ale muzeum v Sanli Urfě odtud uchovává kamenné stély s reliéfy i volné sošky lidí, ptáků, hada, ještěra a kombinovaná témata člověka-ptáka. Asi 50 km odtud, v Göbekli, výzkumy nadále pokračují pod vedením K. Schmidta z univerzity v Erlangen. Tato lokalita leží ve vrcholových částech táhlého vápencového hřbetu, který poskytoval stavebního kámen i silicity pro štípání nástrojů. Archeologický výzkum odkrývá na vrcholku složitý komplex kamenných svatyní na pravoúhlém i kruhovém půdorysu. Vnitřek jednotlivých svatyní vyplňují v nepravidelných kruzích vápencové stély, které dosahují výšky 2 m a šířky (v horní rozšířené části) 1,5 m; některé jsou zdobeny reliéfy. Kostí fauny však stále naznačují naprostou převahu lovné zvěře. Pokračování výzkumu a zejména jeho úplné zpracování může přinést ještě další překvapení.

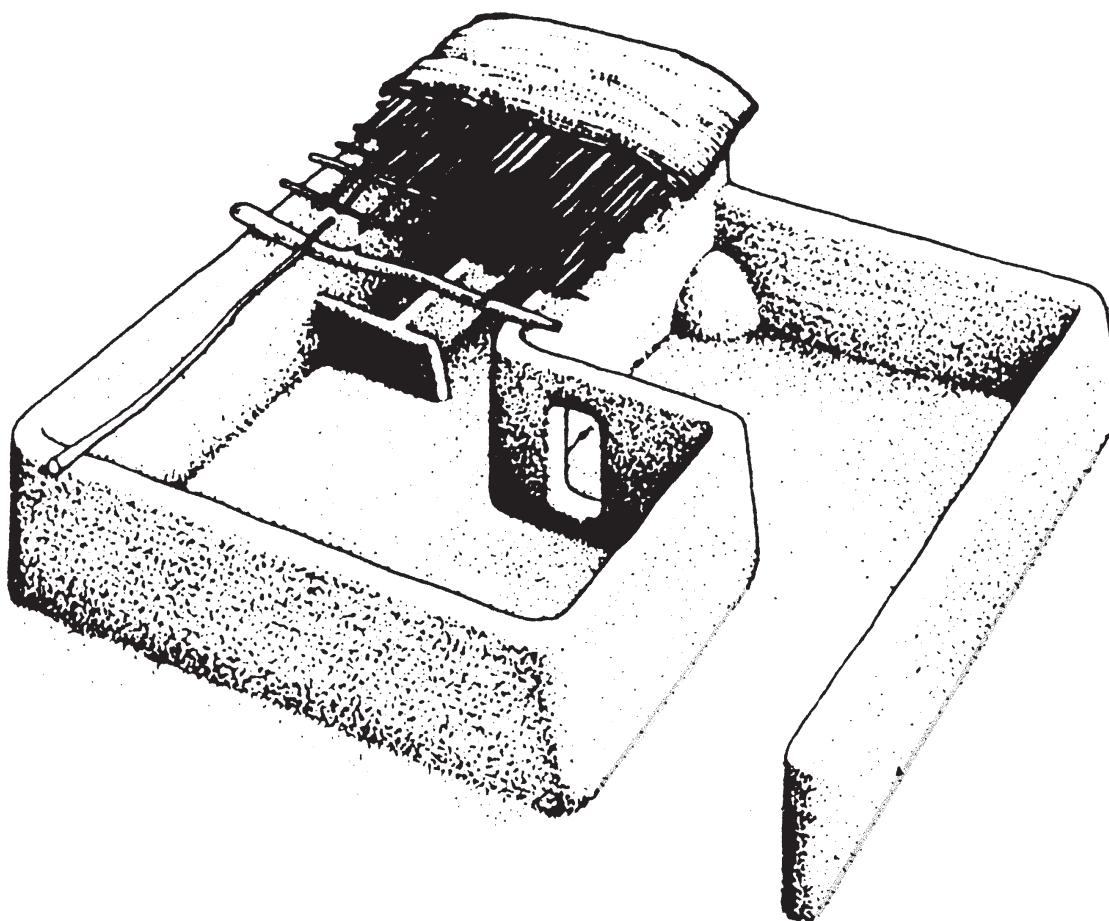
V Čayönü, v Aşıklı a na dalších předkeramických lokalitách dokládají systematické výzkumy tureckých archeologů vývoj intenzivně osídlených sídlišť, v jejichž rámci byly rovněž prozkoumány svatyně s kamennými stélami. V průběhu osídlení přecházejí domy na kamenné podezdívce z původně kruhového půdorysu do pravoúhlých tvarů, někdy typicky „roštových“. Čayönü Tepeši je zajímavé také svou polohou: sídliště leží na protáhlém pahorku a kamenné stély se dívají přes vyschlou řeku na bizarní skalní bludiště. V inventáři jsou zajímavé figurky zvířat i lidí z vypalované hlíny. Ukazují, že také ve zdejším předkeramickém neolitu (stejně jako u nás v mladém paleolitu Dolních Věstonic a Pavlova) byl princip keramiky používán k modelování figurek dříve než k výrobě nádob.

K velkým změnám došlo od počátku 8. tisíciletí BC na syrsko-palestinském území. V Jerichu a Tell Aswadu u Damašku je doložena domestikovaná pšenice dvouzrnka. V Mureybetu byly v blízkosti osady nalezeny koncentrace obilovin,

snad šlo o pole. Nadále však byly loveny i větší druhy kopytníků (tur, divoký osel). Zvyšuje se osídlená plocha vesnic, která v Mureybetu a Jerichu dosahuje 3 ha. Vesnice tvořily i nadále domy kruhového půdorysu se zdmi z kamenů nebo sušených cihel. Domy často přiléhají k sobě (Nahal Oren, Mureybet) a jejich vnitřní prostor bývá členěn na několik buněk.

Nejpozoruhodnější lokalitou je **Jericho**. Toto místo je označováno za nejstarší stále osídlenou plochu na Zemi. Okolo 1300 BC je připomínáno v Bibli, ale to už bylo devět tisíc let osídleno. Za tuto dobu ze zbytků hliněných cihel a odpadu vznikl na ploše 2,4 ha sídlištní pahorek vysoký 22 metrů. Přestože místo přitahovalo zájem archeologů už od 19. století, rozsáhle jej prozkoumala až v letech 1952 až 1958 britská archeoložka Kathleen Kenyonová. Odkryty byly vrstvy z doby bronzové, neolitu a mezolitu, spodních vrstev však dosáhly jen velmi úzké sondy. To mělo mít vliv na interpretaci neolitického sídliště.

Vrstvy raného neolitu jsou datovány do období 8500 až 7600 BC. Zatímco kruhová obydlí s ohništi a drtidly byla podobná jako na jiných předovýchodních lokalitách, překvapil nález velké kamenné věže, hradby a příkopu, které obepínaly lokalitu a byly postaveny okolo 8000 BC. Zeď se dochovala do výšky 3,6 m, v základech je 1,8 m široká a zužuje se na 1,1 m. Vež má dnes výšku 8,2 m, má průměr 9 m

Obr. 1.5 Džarmo. Rekonstrukce neolitického domu s hliněnými omítnutými stěnami, podlahami z rákosu a dusané hlíny. Střecha byla z rákosu a dveře ze dřeva (podle Malinovi 1991). ■

a uvnitř schodiště se 22 schody. Zbytek prostoru byl vyplněn lomovým kamenem. Zvláštní však je, že byla ke zdi postavena zevnitř chráněného prostoru. Vně před zdí byl do skalního podloží zasekán 2 m hluboký a 8,5 m široký příkop. Stavba byla opuštěna okolo 7300 BC a rychle se rozložila.

Celé dílo je svým rozsahem každopádně pozoruhodné na poměry možností lidí 8. tis. BC. Ti se navíc živilo lovem (gazely, zubři, kanci, lišky), ale v raném neolitu už byly domestikovány obiloviny, zřejmě pěstované v oáze Jericho. Znalost rozsahu tehdejšího světa dokládají dálkové kontakty (sůl a asphalt z Mrtvého moře, tyrkys od Sinajského poloostrova, zelený kámen z Jordánska, mušle z Rudého moře a obsidián z Turecka), ale stavba nemá srovnání s jinými oblastmi. Objev byl proto široce diskutován. Zatímco K. Kenyonová věřila, že zdi a věžemi s pravidelnými rozestupy byl obehnan celý tell, je pravda, že věž byla nalezena jen jedna a zeď nebyla prokázána na jižní straně pahorku. Bar - Yosef z Harvardské Univerzity vidí v konstrukci spíše zajištění proti vodě než lidem. Měla zadržovat naplaveniny z návrší posouvané při deštích směrem k upravené půdě na polích. Věž ale měla odlišný význam. Měla být svatyní nebo chrámem pro obyvatele sídliště.

Okolo 7500 BC došlo v Jerichu k velkým změnám v architektuře a způsobu obživy. Domy začaly být stavěny se čtvercovým půdorysem z vepřovic doutníkového tvaru a rostl význam domestikovaných zvířat. Nejprve ovcí a koz, jejichž pozůstatky tvoří polovinu kostí na lokalitě spolu s malým počtem divokého tura a prasat. Ti zřejmě procházeli změnami, protože jejich vzrůst byl menší než u divokých druhů, ale ne tak malý jako u zvířat plně domestikovaných.

Ještě v první polovině 8. tis. BC se na středním Eufratu objevuje nejstarší známá keramika, jde však zatím o velmi malé tvary. Pálená hlína slouží k vytváření drobných geometrických předmětů (disky, válce) a figur žen, které jsou prvním dokladem bohyně plodnosti nebo kultu ženy. Koncem období se objevují vedle neužitkových předmětů (tyčinky) i první broušené sekery.

V pohoří Zagros přetrvává osídlení jeskyní, objevují se však i sídliště s kruhovými domy. Nebyla však zřejmě trvale osídlena. Velký počet lokalit byl využíván pouze sezónně, což dokládají pouhá ohniště. Zemědělství není bezpečně doloženo, i když známe nástroje na drcení obilí. Podobně jako v Sýrii jsou i zde doloženy figurky a geometrické předměty z pálené hlíny. Hlazením kamene byly vyráběny mramorové náramky a v závěru období se i zde objevují broušené sekery z kamene.

Do nové fáze vývoje vstupuje osídlení po roce 7500, kdy dochází k výměně a rozšíření vynálezů. Chov zvířat je nejdříve doložen v pohoří Zagros, ale brzy se objevuje ve výživě všech usedlých zemědělců na Předním východě. Početnější jsou sídliště předkeramického neolitu B v Palestině, u chovatelů v pohoří Zagros (Ali Kosh) a v kurdském předhůří (Džarmo) se objevuje kultivace obilovin a jejich sídliště se mění v trvale osídlené vesnice. Doložen je obdélníkový půdorys domu, který umožňuje připojování dalších místností při zvětšení rodi-

ny (Ain Ghazal). Pro palestinské stavby je charakteristická vápenná omítka stěn. Broušená sekera je rozšířena všude, ale pálená hlína se používá hlavně k výrobě kultovních předmětů. Malý tell Ganj Dareh v pohoří Zagros obsahuje v raně neolitických vrstvách z doby okolo 7000 BC mimo keramických sošek i nejstarší keramické nádoby.

Džarmo je sídlištní tell v severním Iráku osídlený od konce 8. do počátku 6. tis. BC. Sedm metrů vysoký pahorek na ploše asi 140 x 90 metrů tvoří patnáct vrstev. V letech 1948 - 1955 zde prováděli výzkum manželé R. a L. Braidwoodovi. Raně neolitická osada měla asi 25 pravoúhlých hliněných domů se 130 - 200 obyvateli. Každý dům obsahoval malé místnosti (stěny zhruba 1,5 až 2 m dlouhé). Částečně zahloubená ohniště byla později zdokonalena v hliněné krby s komíny.

Obyvatelé vesnice se živili pěstováním pšenice, ječmene, hrachu, čočky, vikeve, žaludy a jádry pistácie, chovali kozy, psy a prasata, pratur byl však stále ještě loven.

Koncem sídelního období začaly být vyráběny i hrubé, leštěné, ale i červeně malované keramické nádoby. Již dříve obyvatelé Džarma zhotovovali slabě vypálené plastiky zvířat (bylo nalezeno více než 1100 kusů). Na některých figurkách ovcí nebo koz byly stopy okru. Vyskytovaly se i figury zobrazující ženské tělo v různých polohách.

Lokalita **Ain Ghazal** byla objevena při stavbě nové silnice na terase Wadí Zagra v Jordánsku v roce 1981. V délce téměř 600 m na ploše 12 ha byly nalézány domy a pohřby. Je dvakrát větší než běžná sídliště předkeramického neolitu B z období 7000 - 6000 BC.

Zjištěné domy měly stejný tvar. Základem byl dlouhý pravoúhlý pokoj s bočním vstupem. V něm byly podél stěn umístěné hliněné lavice a uprostřed v upravené prohlubni ohniště. Změny tohoto stavu byly asi způsobeny zvětšením nebo zmenšením rodiny, která dům obývala.

Před samým počátkem staveb obydlí však byla nutná úprava svahu vynucená pohybem půdy. K tomu došlo především stavbou podpůrných zdí. Na vzniklé plošině pak byly postaveny zdi domů. Mnohé z nich byly dochovány do výšky 1,5 m a v základech byly 60 cm široké. V konstrukci domu byly použity dřevěné kůly, které ve stěnách nebo uvnitř místnosti podpíraly lehkou plochou střechu tvořenou proutím a rákosem překrytým hlínou. Po deštích na povrchu vznikla jemná vrstva. Podlahy a spodní část zdí byly pokryty směsí vápna, písku a malých kamínků. Vše bylo často obarveno červeným barvivem.

Příkladem přestaveb může být dům číslo 4. Původní velká místnost o ploše 6 x 7 m byla rozšířena a rozdělena na dvě místnosti. V další etapě byla odstraněna podlaha a zahloubena do terasy. Strop podpíraly čtyři kůly. Později byla západní místnost odstraněna a na konci domu postavena terasa s novým vstupem. Přestavba byla zřejmě jednodušším řešením než změna nebo stavba zcela nových budov.

Členové rodiny byli často pohřbeni pod podlahou domů vedle ohniště. Z 80 odkrytých pohřbů bylo 22 dětských, 20 % populace bylo starší než 50 let. V některých hrobech lebky chybí, jinde byly čtyři nalezeny v jedné jámě. Obličej byl doplněn maskou z hlíny, oči z mušlí byly zasazeny v asfaltu. Jiné lebky byly odřiznuty pazourkovým nožem a posypány červeným barvivem. S úctou k předkům souvisí zřejmě i hliněné lidské figury a busty. Pod podlahou jednoho z domů bylo nalezeno 12 figur a 13 hlav z hlíny. Velké figury byly 0,7 až 0,9 m vysoké, bysty dosahovaly půlmetrové výšky. Každá tvář je jiná, proto jsou považovány za zobrazení konkrétních jedinců. Působí především tmavé barvy použité na bílých očích. Většina figur zobrazuje muže, nejméně jedna soška však patří i ženě.

Mezi kostmi zvířat jsou nejčastější kozy, vyskytují se však i gazely, divoká prasata, hovězí dobytek, želvy, zajáci a lišky. Zajímavý je výskyt lesních druhů jako je kuna, jezevec, veverka a ještěrka. Dokládají jiné prostředí než to, které známe v této oblasti dnes. Změny na kostech tura a kozy byly ještě nepatrné, ale dobře jsou doloženy pěstované plodiny: ječmen, pšenice, hrách, fazole.

Pazourkové srpy tvořily 10 % kamenných štípaných nástrojů, hroty šípů a oštěpů asi 6 %. Pod podlahou jednoho z domů byl ukryt depot 84 pazourkových čepelí. Kostěné nástroje sloužily k šití a výrobě tkanin. Závěsky byly vyráběny z kamene, kostí a mušlí. Některé z nich bylo nutné dopravit od Rudého moře (asi 250 km) a ze Středozemního moře (110 km).

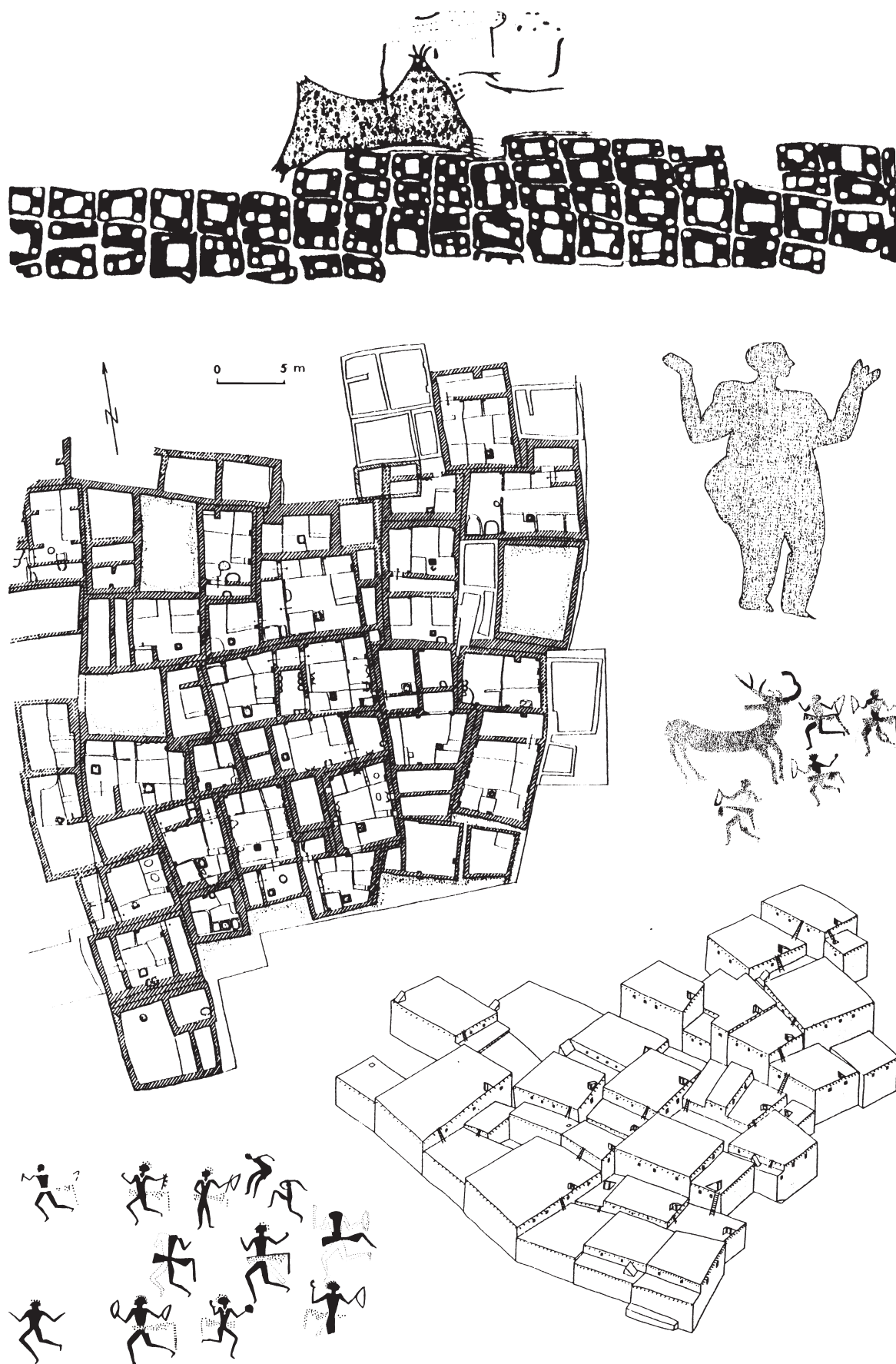
Keramické nádoby ještě nebyly používány, ale existovaly hrubé mazanícové obaly. Pro náboženské účely lidé vyráběli lidské a zvířecí (tur, kozy, prasata) figury. Naopak geometrické předměty kónického, cylindrického a kulovitého tvaru jsou vykládány jako součást raného systému dorozumívání.

Hliněné obličejové masky na lebkách a některé detaily jako šest prstů na nohách jsou známé i ze soudobých vrstev Jericha. To dokládá intenzivní komunikaci mezi raně neolitickými sídlišti.

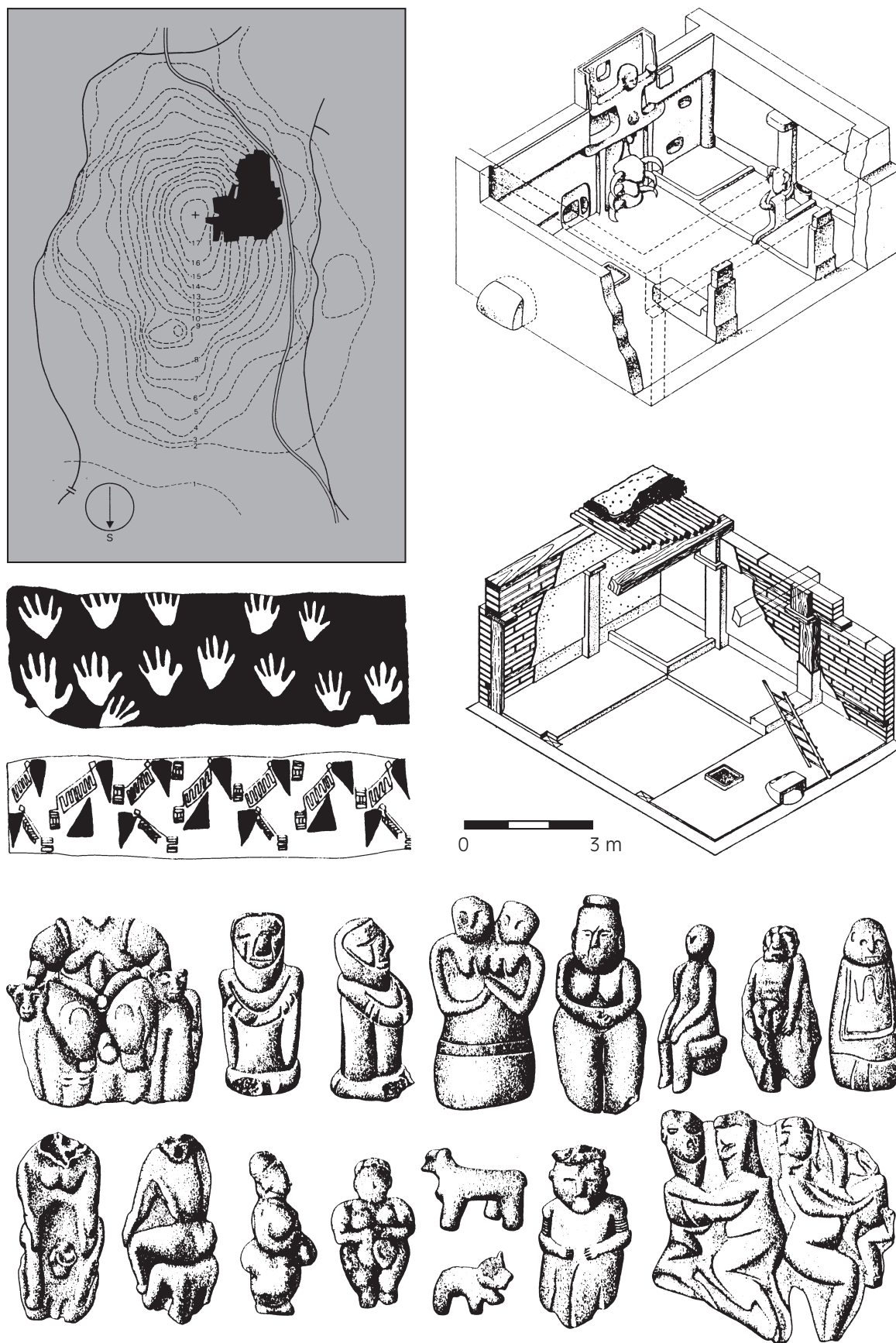
Sídliště **Ali Kosh** dnes leží v suchých kopcích pohoří Zagros v jihozápadním Iránu. Místo se nachází na okraji Úrodného půlměsíce mimo výskyt předchůdců domestikovaných zvířat a rostlin. Lokalita je nejstarším neolitickým sídlištěm v dané oblasti. Sídlištní pahorek je 7 metrů vysoký o průměru 135 metrů. Stratigrafii tvoří tři výrazně odlišitelná období, z nichž dvě patří neolitu.

Zástavbu starší vrstvy (7500 až 6700 BC) tvořily pravoúhlé domy z nepálených cihel a menšími místnostmi zhruba 2 x 2,5 metru a dusanou podlahou. Ve vesnici žilo 50 až 100 obyvatel. Zdá se, že sídliště bylo osídleno jen v zimních měsících. Lidé možná každé léto odcházeli se svými stády za pastvou do chladnějších stepí. Jádra pistácie, která roste jen v kopcích, byla na sídliště donesena asi koncem léta. Z přilehlých stepí pochází i většina potravin a surovin.

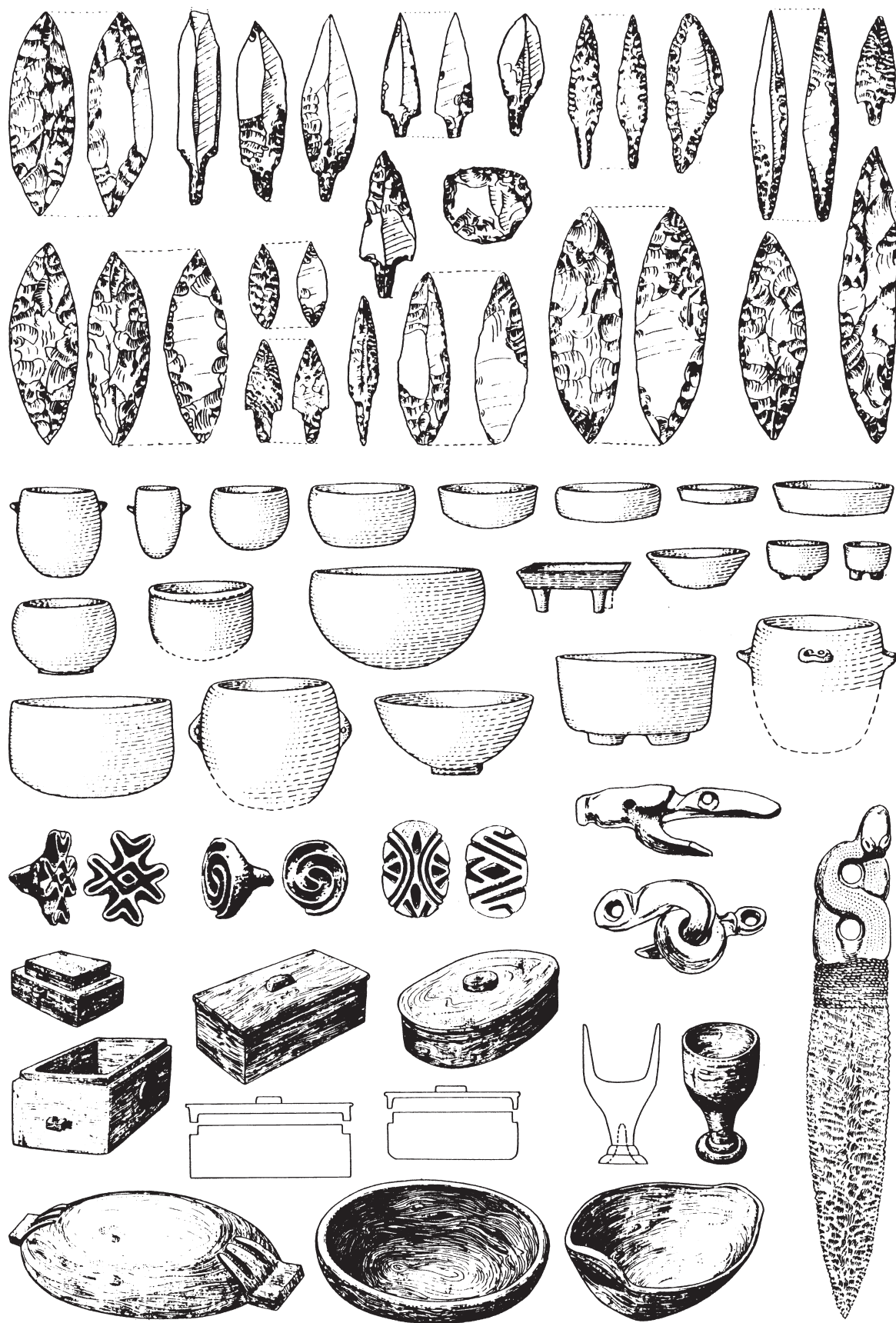
Výzkumem bylo získáno 40 druhů rostlin a 35 druhů zvířat. Pro obživu byly stále důležité lov a rybářství (gazely, zubři, divoký kanec, želvy, vodní ptáci, kapři),

Obr. 1.6 Çatal Hüyük - půdorys staveb v jedné z odkrytých vrstev a rekonstrukce části sídliště (vrstva VI), malby ze stěn obydlí (podle Müller-Karpe 1968, J. A. Mellaart, Malinovi 1991). ■

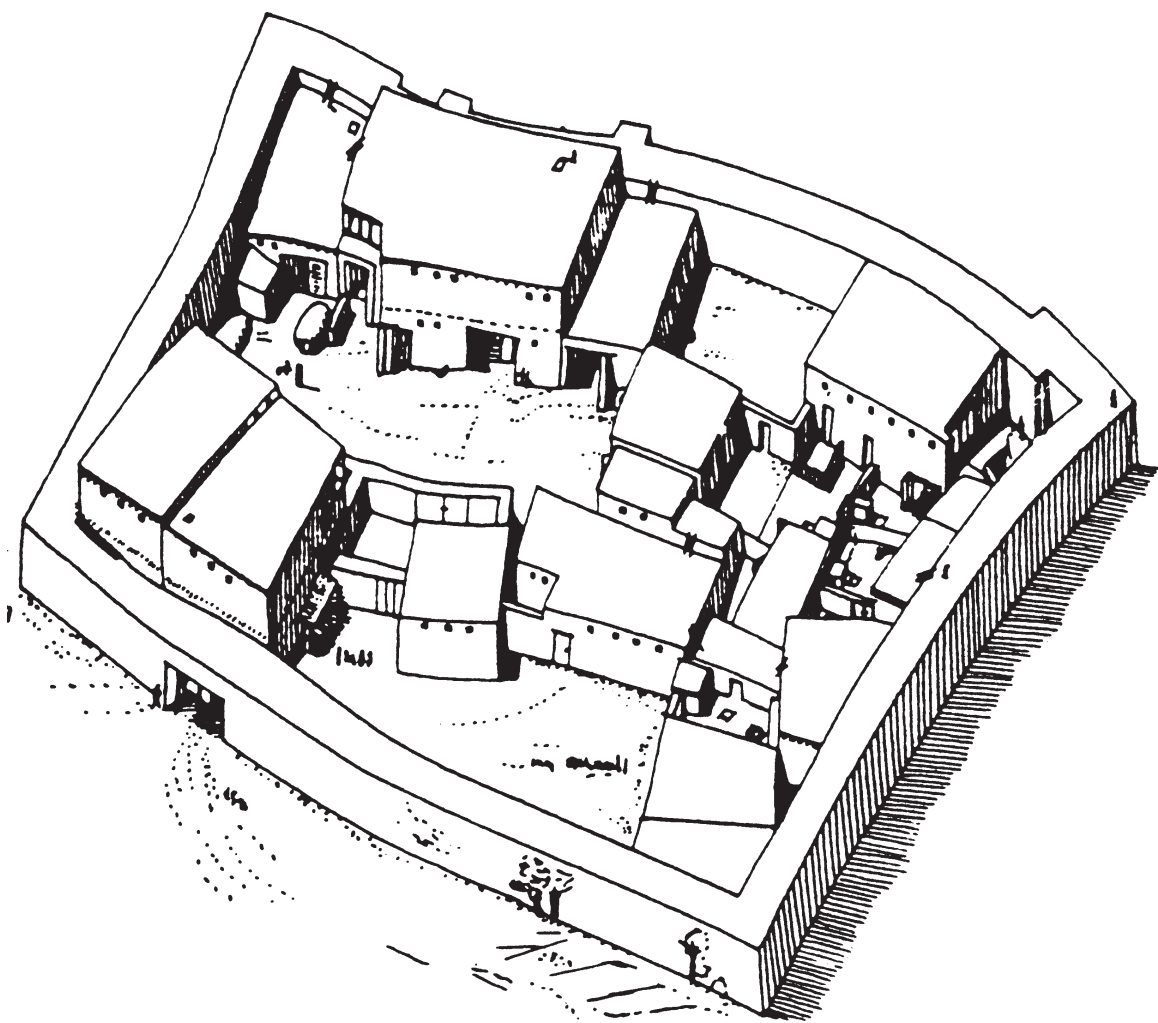
Obr. 1.6 Çatal Hüyük - půdorysný pohled na pahorek s vyznačenou zkoumanou plochou, rekonstrukce běžného domu a „svatyně“, malby ze stěn obydlí, nálezy z lokality - sošky žen a zvířat (podle Müller-Karpe 1968, J. A. Mellaart, Malinovi 1991). ■

Obr. 1.6 Çatal Hüyük - nálezy z lokality - štípaná industrie z obsidiánu, keramické nádoby, hliněná razítka, kostěné zápony, dřevěné truhly a misky, nůž z obsidiánu (podle Müller-Karpe 1968, J. A. Mellaart, Malinovi 1991). ■

ale drženy byly i domestikované kozy. Přestože změny na kostech se neprojevily ve větší míře, většina pochází z mladých samců, což dokládá záměrný výběr. Ovce se vyskytovaly v malém počtu. Podle semen rákosu se pole nacházela v blízkosti bažin. Z domestikovaných plodin je doložena pšenice dvouzrnka a ječmen, z dalších vikev a divoké obiloviny.

Mladší horní vrstva (6000 až 5600 BC) dokládá mnoho změn: pevnější konstrukci obydlí (větší cihly, kamenné základy) a méně divokých druhů užívaných k obživě, keramické nádoby nahradily své kamenné předchůdce a vyasfaltované košíky, populace se ztrojnásobila. Nadále se vyráběly hliněné figurky lidí a zvířat. Bitumen užívaný ke tmelení a těsnění se asi stal protihodnotou za obsidián, měď, mořské mušle a tyrkys. Zemědělství se ujalo. Pšenice a ječmen získaly významnou (40 %) pozici ve stravě, početnější ovce (50 %) se zřejmě lépe adaptovaly na klima. Zbytky plevelů dokládají využívání polí pro pastvu a úhor, přesto dlouhodobé využívání půdy zřejmě vedlo k opuštění lokality.

Obr. 1.7 Hacilar. Rekonstrukce zástavby sídliště (podle Theocharis 1973). ■

V 7. tisíciletí se proces neolitizace rozšiřuje mimo hranice Úrodného půlměsíce - na syrské pobřeží (Ras Shamra) a do Anatolie (Çatal Hüyük, Can Hasan, Suberde). V naposled uvedeném případě však je možné i starší osídlení. Všude je doloženo obdělávání půdy a chov zvířat, objevují se nové druhy pěstovaných rostlin. V Sýrii a jižním Turecku se vápno a sádra používají k úpravě povrchu podlah a zdí a slouží i k výrobě „bílého nádobí“. Téměř na všech lokalitách je doložena keramika, nezdobená a leštěná nebo už od počátku zdobená malovanými vzory. Kolem 6000 BC byla neolitizace Předního východu dokončena.

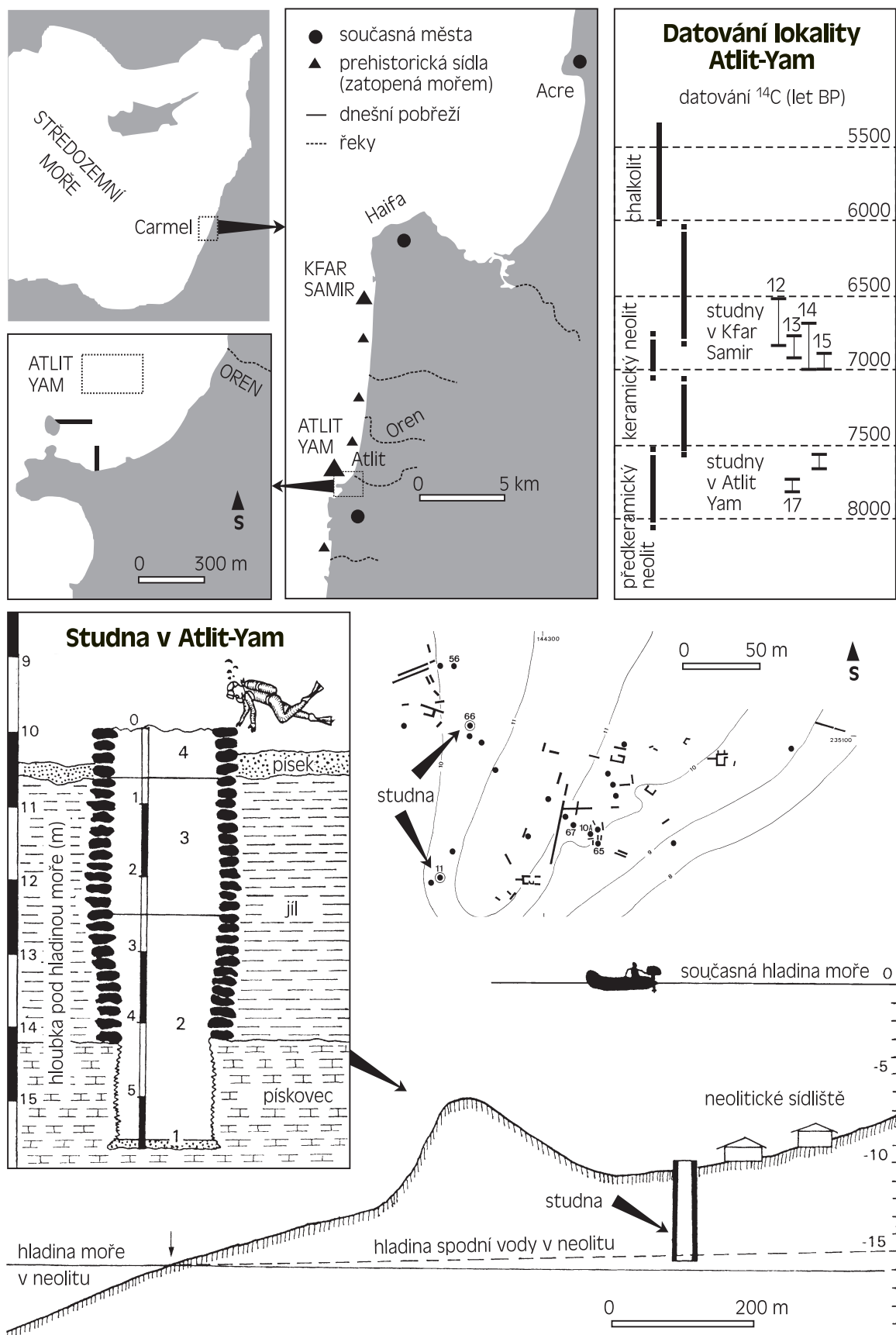
Sídliště nebývalé úrovně výstavby i života představuje jihoturecký **Çatal Hüyük**. V letech 1961-1963 a 1965 ho zkoumal britský archeolog James Mellaart. Sídliště leželo na východním ze dvou pahorků, který přesahuje okolní náhorní rovinu o 17 metrů. Zatímco pahorek zaujímá plochu více než 13 ha, výzkum odkryl plochu asi 450 x 275 m. Tak byla odkryta alespoň část sídliště městského typu, které zřejmě bylo centrem této úrodné krajiny. Jistě k tomu přispěla i 100 km vzdálená ložiska obsidiánu, jak bylo zmíněno výše. Obyvatelé pěstovali pšenici, ječmen, hrách a čočku, chovali ovce a kozy.

Sídelní pahorek tvořilo třináct vrstev, tj. jednotlivých horizontů přestavby obydlené plochy. Časově souvrství spadá zhruba do 7. tis. BC. Pod neolitickým osídlením se nacházelo ještě 12 akeramických vrstev a ještě níže osídlení natufienu.

Domy pravoúhlého půdorysu měly na sídlišti zvláštní uspořádání. Jejich stěny z velkých nepálených cihel přiléhaly těsně k sobě, takže přístup byl většinou možný pouze střešním otvorem. Střecha měla konstrukci z rákosy, tenčí kulatiny a mazanice. Domy se však seskupovaly kolem dvorku, který často sloužil k ukládání odpadu.

Vnitřní vybavení domů bylo poměrně ustálené. K hlavní místnosti přiléhaly místnosti menší, přístupné jen necelý metr vysokými otvory. Hlavní místnost byla ke třem metrům vysoká, malá okénka se nacházela až těsně pod střechou. Hlavní část tvořil kuchyňský kout. Podél dvou protilehlých stěn byly umístěny hliněné lavice a podesty. Dvě z nich byly obvykle čtvercové, jedna blízko krbu a druhá v severovýchodním rohu místnosti. Sloužily zřejmě k práci, sezení a spaní, ale v jamách pod nimi se i pohřbívalo. Pod rohovou muž a pod delší u kuchyně žena. Děti bývaly uloženy s rodiči nebo pod samostatnými deskami. Zdá se, že rodiny byly čtyř až osmičlenné. V kuchyňské části místnosti se nacházela nejméně jedna pec a výklenek na palivo.

Mimo 139 takovýchto domů bylo objeveno i kolem čtyřiceti svatyň. Měly o něco větší půdorys, ale konstrukce byla podobná jako u obytných domů. Na rozdíl od nich však byly bohatě zdobeny freskami, reliéfy a skutečnými nebo z hlíny vymodelovanými zvířecími hlavami. Výzdobu tvořily geometrické, abstraktní, ale také figurální mytologické výjevy. Například lovci s býkem, supi s mrtvolami, muž s prakem, půdorys sídliště se sopkou na obzoru. Malíři

Obr. 1.8 Atlit - Yam. Poloha prehistorického sídliště, srovnání prehistorické a současné úrovně mořské hladiny, půdorys sídliště a řez studnou (podle Galili-Sharvit 1998, fig. 1-3, 6). ■

používali červené, hnědé, žluté a černé bervy. Často bývali zobrazováni levharti, ale i býci, jeleni, berani, medvědi a ptáci. Ženský princip byl přítomen bohyněmi v antropomorfní podobě, mužský princip byl stylizován jako býk či beran. Reliéfně provedené bohyně jsou podány jako sedící postavy, jako těhotné nebo dokonce rodící býka nebo berana.

Dokonale provedené byly plastiky ženských postav vysoké až třicet centimetrů. Stojí, leží na břiše, dřepí, sedí, často drží i dítě v náručí. Vytríbené estetické cítění dokázali lidé z Çatal Hüyüku vyjádřit v syntéze architektonického, malířského a sochařského projevu.

I na lokalitě **Hacilar** v jižním Turecku byly doloženy již akeramické sídlištní vrstvy, hlavní stratigrafie však patří pozdnímu neolitu a ranému chalkolitu. Nalezeny byly rozsáhlé stavby a velké množství plastik a keramiky. Figury žen navazují svým stylem na plastiky z Çatal Hüyüku (vrstva II) a dokládají časovou kontinuitu osídlení. Zdejší sídliště však zaujímalo menší plochu. Patří 6. tis. BC.

Ale co dál? Z Hacilaru je to k pobřeží Egejského moře, například k ostrovu Samos, ještě dobrých dvě stě kilometrů. Ležela v údolích západotureckých řek raně neolitická sídliště, která by zprostředkovala neolitizaci Evropy? Mnozí odborníci se domnívají, že mohou být ukryta právě pod mocnými říčními usazeninami. Jejich poznání mohou bránit i změny úrovně mořské hladiny v poledových dobách. Vynikajícím příkladem je izraelská lokalita **Atlit - Yam** datovaná do konce 7. a počátku 6. tisíciletí BC.

Jedná se o největší a nejlépe odkryté sídliště na mořském dně. Bylo zkoumáno podmořským archeologickým výzkumem v letech 1984 - 1990. Místo se nachází asi 10 kilometrů jižně od Haify, asi 300 metrů od dnešního pobřeží v hloubce 8 - 12 metrů. Zvedání úrovně mořské hladiny v minulosti zde bylo velmi rychlé. Ještě před 10 000 lety byla hladina o 30 metrů níže než dnes.

Většina pobřeží dnešního Izraele byla tehdy pokryta močály, ale během doby vznikly podmínky pro pobřežní osídlení. Hladina moře se však dále zvedala. Člověk musel ustoupit. Nejstarší sídliště byla zatopena a nová vznikla podél pobřežní linie. Vedle běžných obydlí, ohnišť a pohřbů mrtvých ve skrčené poloze byly na sídlišti objeveny i studny a 20 metrů dlouhá podezdívka z kamenů. Obyvatelé ji postavili do výšky 0,8 metru. Jejím úkolem bylo možná chránit osadu před zatopením řekou v zimním období.

Atlit - Yam je ojedinělým příkladem toho, jak kusé jsou naše poznatky o těch, kteří se mohli účastnit rané námořní plavby. O jeho obyvatelích nás dobře informuje rozbor objevených kostí zvířat a zbytků rostlin, jimiž se lidé živili. Podle nich můžeme soudit, že obyvatelé byli lovci a rybáři, ale také zemědělci a začínající pastevci. V blízkosti jednoho z mnohých ohnišť byly nalezeny stovky rybích kostí a velké množství domestikované pšenice. Zdá se, že Atlit - Yam je vůbec první pobřežní osadou v jižní Levantě kultivující pšenici. Pouhá 3 % zvířecích kostí pochází z gazel a další vysoké zvěře. Dominantní zastoupení má koza (45 %)

Obr 1.9 Městečko a přístav Pythagorion. ■

a hovězí dobytek (43 %), zbytek prase (9 %). Rozměry a tvar kostí však svědčí o tom, že kozy a hovězí dobytek mohly být ještě divoké.

Sídliště mělo výhodnou polohu pro rybolov a příbřežní plavba musela jistě dosáhnout značné úrovně. Kam až dopluli obyvatelé z Atlit - Yam? Byli i ve spojení s ostrovy v Egejském moři? Podíleli se nějakým způsobem na šíření zemědělství? A kolik leží podobných osad pod hladinou třeba u pobřeží ostrovů?

Městečko Pythagorion leží na jihovýchodní straně řeckého ostrova Samos. Místní nevelký přístav střeží socha starověkého učenice zahleděná do věčnosti. Je odtud dobře vidět turecké pobřeží a stejným směrem jsou i otočena děla křižníků řeckého válečného námořnictva. Ještě krok a Evropan se ocitne v Asii.

Trvalo pět dnů než se přesně rozvržená posádka expedice Monoxylon dostala na toto nejvzdálenější místo svojí cesty. Je **6. září roku 1995**. Mám narozeniny. Vždycky to vyjde tak zvláště. Ale dnešní den stojí za to. Je to jeden z oněch dnů, které člověk prožije naplno.

Už patnáct minut po půlnoci vystoupilo pět našich kluků z trajektu na trase Piraeus - Samos na ostrově Mykonos uprostřed Egejského moře. Dodnes vím, jak těžko

Obr 1.10 Hradby antického Pythagorionu. ■

se vybíralo pět těch, kteří popluží jen polovinu expediční trasy. Ale čísla jsou nekompromisní. Pět lidí ke střídání na doprovodném plavidle, jedenáct tvoří posádku dlabaného člunu. A řidič s doprovodem ve čtyřiapůlmetrové Avii přejíždí na další ostrov trajektem.

„Za pět dní ahoj“, loučím se s každým stiskem ruky. Za chvíli už ale opět spíme ve spacácích na horní palubě menšího trajektu, kde fučí silný protivítr. Zaspali jsme i zastávku na Ikarii. Vítr s sebou nese ten zvláštní pocit napětí a dobrodružství. Romantika tvoří značné procento důvodu k účasti členů posádky.

Organizace expedice má polovojenský režim. Všichni se mu rádi podřizují. Je to takový malý kus válečníka beze zbraní, který má každý chlap v sobě. Až sem na samý okraj Evropy však doznívají nepříjemnosti z jejího srdce, od kterého jsme se ještě zcela neoddělili.

Jestli si někdo z lidí myslí, že některá univerzita na této planetě je povolána k tomu, aby organizovala výzkumné expedice, tak se velmi mýlí. Některým překážkám se navíc nejde vyhnout při nejlepší vůli. Rakouští celníci (jako vždy) důsledně odvádějí už na počátku cesty svoji práci a zdržují nákladní auto, které veze dlabaný člun. Setkáváme se v Benátkách, kde nastoupíme na trajekt. Nepříjemné je však zjištění, že lístky nebyly zaplacený převodem z účtu, takže je nutné složit se na lodní lístky do Patrasu. Dvoudenní jízda Jaderským a Jónským mořem je příjemná, ale expediční lékař v jediné kajutě, kterou máme k dispozici, musí polskému stu-

dentovi řezat a šít zranění, které si veze s sebou už od počátku našeho setkání v Čechách. Lékař doporučuje jeho návrat zpět. Nikdy nezapomenu na jeho oči. Nemohl jsem to udělat a tak ho vezeme s sebou až na Samos, přestože pádlovat bude až od ostrova Mykonos.

Expediční harmonogram se musí dodržovat za každou cenu. A tak se naše nákladní auto lehčí o dlabaný člun složený v Pireu vrací 150 kilometrů zpět do Patrasu, aby pod plachtou převezlo zbylých jednadvacet členů expedice do Athén. Český konzulát nabízí jen peníze na cestu zpět, ale my směřujeme ještě dál, až na opačný konec Egejského moře. Lehčí o peníze. Víme, že potraviny a osobní věci jsou na autě nebo jachtě, které nás budou provázet. To musí stačit.

Expediční harmonogram se musí dodržovat za každou cenu, ale žít se taky musí. A tak lékař Láďa Rogozov už při čekání v Patrasu vyřezal z rákosu svoji první píšťalu, která navozuje atmosféru pro dva Poláky, čtyři Slováky a skupinu Čechů, kteří sem přijeli, aby na jednom z nejstarších plavidel tohoto světa překonali napříč Egejské moře. Dnes už nevím, proč jsem si už po cestě na Samos do deníku napsal: „My, moderní lidé nevěříme duševnu. Spojujeme ho s intelektuálostvím. Ale duševno existovalo u dřívějších národů v běžném smyslu a pomáhalo jim přežít“.

Dnes ráno při rozednění jsme zjistili, že Samos je poměrně zalesněný ostrov. Trajekt kotví při severním pobřeží. Ještě jeden přejezd na nákladáku napříč ostrovem a jsme v Pythagorionu. Rychle se podařilo s řeckými rybáři domluvit uvolnění malého betonového slipu nutného ke spuštění dlabaného člunu do vody. Nastupuje hlavní kormidelník Tomáš Vobořil. Podvozek s plavidlem je po dráze z železných „úček“ nutno pomalu sesunout dolů. Ocelové lano ho utáhne.

Není divu, že přicházejí první zvědavci - turisté i domorodci. My však máme do 15 hodin volno, a proto s lékařem vycházíme na obhlídku staré části města. Naším prvním cílem je archeologický výzkum, který jsme viděli už po cestě. Vedoucí archeolog říká, že nejstarší vrstvy pochází z období archaického Řecka, jsou tu ale i památky klasického období, římské a byzantské. Neolit je na Samu doložen jen ojedinelé. Naš výlet do starověku pokračuje výstupem nad moderní město, kde je patrné opevnění. Jen pomalu si zvykáme na všudepřítomné vedro. Šátek vzadu upevněný na klobouku plní dobře svoji funkci. Pod vrcholky skal jsou jen malé jeskyně a převisy. Prohlížíme zlomky antické keramiky, které jsou tu tisíce kusů. To vše ale následovalo až dlouho po mladší době kamenné...

Po 15 hodině vyplouvá první posádka. První výjezd z přístavu se zdařil. Dvakrát zkoušíme manipulaci s kotvou. Mimo přístav bouří vlny. Upravujeme kormidlo. Je třeba nacvičit obrát ve vlnách. Jsou největší, jaké jsme kdy jeli. Vzpomínám, jak jsem si představoval tuto chvíli při přípravě expedice. Přiznám, že jsem nevěděl, zda bude možné člun pro výšku vln vůbec spustit na vodu. Krytý přístav zde v Pythagorionu to vyřešil.

Nejdůležitější je plout kolmo na vlny. Krátký ani ne pět metrů dlouhý dlabaný člun se zvednutou přídí a záďí se dokáže vejít mezi dvě asi dvoumetrové vlny. Obrát

ale musí být rychlý, protože bok plavidla je nejvíce zranitelný. Podařilo se to jednou, dvakrát, třikrát. Vracíme se vystřídat posádku. Kluků se zmocňuje nadšení. Plavidlo obstálo a věřit mu je velmi důležité. V přístavu je plno lidí. Jejich zájem trvá až do večera.

Kapitán Parchomenko, vůdce našeho doprovodného plavidla, se zatím nevrátil z Turecka. Cesta velkými vlnami je asi náročná. Znovu jsem si vzpomněl, jak malá se nám zdála jeho jachta. Mně se mnohem vážněji zdá to, že jsme dnes navzdory našemu plánu nevypluli. Je třeba mít časovou rezervu. Už dnes moře ukázalo, co umí. Přesto spíme na pláži asi deset metrů od vody.

Dnešní den je jeden z těch, které člověk prožije naplno. Tak jsme na počátku cesty. Začíná náš návrat k pevninské Evropě. Právě odtud od Malé Asie se před devíti tisíci lety musely prvky neolitického způsobu života dostávat do našeho kontinentu. Jeden způsob cesty v následujících dnech snad vyzkoušíme.

